

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Олена Стяжкіна

СМАК РАДЯНСЬКОГО:

їжа та їдці в мистецтві життя
й мистецтві кіно
/середина 1960-х –
середина 1980-х років/

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 947:641.5:791.4"1960/1980"

C889

Стяжкіна Олена

C889 Смак радянського: їжа та їдці в мистецтві життя й мистецтві кіно (середина 1960-х – середина 1980-х років). – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. – 376 с.

ISBN 978-966-378-879-1

Ця книжка про радянських людей – жінок, чоловіків, дітей – які їли вдома, на роботі, в дорозі, в дитячому садку та школі, в системі радянського громхарчу, в турпоїздках. Про тих, хто здобував їжу в чергах, на колгоспних ринках, на власних городах, через хабарі та бартерні обміни, крадіжки на робочих місцях. Про тих, хто створював її надлишки в системі тіншової економіки й про тих, хто обирав відмову від їжі як спосіб демонстрації статусу «іншого» або зберігав «смачну традицію», плекаючи «банальний націоналізм».

Їжа розглядається не тільки як ознака пізньорадянської споживацької революції, а й як один з потужних механізмів соціальної інженерії та (само)примусу. Реальний світ радянських їдців аналізується разом із світом художнім, в якому кіномитці та глядачі створювали, трансливали та споживали образи їжі, не усвідомлюючи, що в такий спосіб говорять про репресивний устрій суспільства, в якому смак був так само проблематичним та майже недосяжним, як і пов'язана зі смаком та вибором свобода.

УДК 947:641.5:791.4"1960/1980"



МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

Видання книги стало можливим за підтримки
Міжнародного фонду «Відродження»

Публікація відображає позицію авторів і не обов'язково збігається з позицією Міжнародного фонду «Відродження»

На обкладинці використано зображення ложки – експонату Нитвенського музею ложки (Росія) та фрагмент картини художника Олексія Сундукова «Черга», 1986 р.

ISBN 978-966-378-879-1

© О. Стяжкіна, 2021
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

ЗМІСТ

Подяки	5
Вступ.....	11
Чи був у радянського смак?	11
Хронологічний порядок.....	16
Гастрономічний порядок	29
Структура.....	42

Розділ 1.

Престижне й непрестижне харчування в підрадянській Україні сер. 1960 – сер. 1980 років: уявлення та практики

Економіка нестачі та її тінь	47
Нове, «чуже», технологічне	60
Національне та історичне.....	66
Надлишкове та зайве.....	80
Дефіцит і сезонність	83
М'ясо, ковбаса vs риба.....	90
Гендерні та вікові відмінності. Солодке престижне.....	103
Уявний Захід	109
Натхнення з громхарчу, або «не робити з їжі культу»	119

Розділ 2.

Дієвиці та дієвці повсякденного харчового споживання

«Гастрономічна мати».....	125
Пересічний їдець	163

Розділ 3.

«Інші» та їхні практики здобування й споживання їжі

Мова для описування «інших».....	191
----------------------------------	-----

Творці тіньового харчового ринку.....	196
Номенклатурні їдці.....	205
Ресторани престижу.....	211
Їсти/не їсти без просторових та часових обмежень.....	221
Традиції та новації: гендерні модуси.....	227

Розділ 4.

«Їсти» в мистецтві кіно

Кіно як історичне джерело.....	239
Кіноїжа: страви versus посуд.....	255
Норма, надлишок, любов та престижні відмінності.....	264
Їжа як неприпустима свобода.....	283
Небезпечний смак національного.....	296
Місця споживання їжі: комфорт і безпека.....	309
Звідки їжа, або Магазин як простір формування нової радянської людини.....	340
Післямова.....	353
Іменний покажчик.....	365

Подяки

Без багатьох людей і багатьох ситуацій цієї книжки не сталося б. Я одразу дякую всім і всьому. Але «всі» та «все» – це не прізвище, не ім'я і не ситуація. А саме їх я б хотіла оприаявити. Порядок моїх подяк буде спонтанним, а не ієрархічним, оскільки вдячність та визнання ролі інших не має ієрархії: для мене важливі всі однаковою мірою.

Співавторами цього дослідження, поза сумнівом, є студенти довоєнного Донецького національного університету. Разом з ними ми освоювали методологію та методи усної історії, разом готували та аналізували інтерв'ю із членами родини, як фокусовані на темі повсякдення, так і наративні, які самі «виходили» на сюжети, пов'язані з гастрономічними категоріями радянського. Частина уривків з таких інтерв'ю увійшла в книжку. Однак значна частина текстів, отриманих від спілкування з «нашими старшими» співрозмовниками, роздуми над сказаним та замовчаним, над мовою й паузами, над словами, змісту яких багато хто зі студентів уже не розумів тощо, стали для мене відправною точкою формування гіпотез, пошуку відповідних джерел, які б підтвердили або спростували ці гіпотези. Наші семінари – у моєму серці та серці цієї книжки. Я дякую своїм довоєнним студентам за це.

Деякі сюжети книжки вже було опубліковано раніше, і саме робота з тими людьми, які взяли їх до журналів та збірок, стала поштовхом для подальшого обдумування проблем та заглиблення в матеріал. Я щиро вдячна Емі Рендалл (Amy Randall), блискучій історикіні, за інтерес до тексту про гендерні виміри радянської повсякденності 1960–1980-х років, а також за переклад його англійською, критичні зауваження й заохочення розуміти категорії повсякденності ширше та бачити їх як політичні. Цієї книжки не сталося би без участі в роботі над колективним

проектом, який отримав форму виданої у 2020 році монографії «Приправлений соціалізм: гендер та їжа в пізньорадянському повсякденні» (Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday). Я дякую Анастасії Лахтіковій (Anastasia Lakhtikova) та Анджелі Брінтлінгер (Angela Brintlinger) за запрошення, за бачення їжі як проблеми соціально-історичної антропології радянського, за жорстку критику й зауваження та за помітки на полях навколо декотрих абзаців моєї статті про те, що ця теза/ висновок заслуговують на окреме дослідження. Тепер я розумію, що кожний етап роботи з цими натхненними та принциповими вченими був кроком до того, щоб поставити правильні, як мені здається, питання про радянську їжу як спосіб репресії та само-репресії.

Впевнена, що книжка могла не відбутися саме тепер, якби не тема, над якою працює відділ історії України другої половини ХХ століття Інституту історії НАН України. Саме тут мої колеги вже закінчили колективну роботу, присвячену історії повсякдення 1960-х – середини 1980-х років. Мій сюжет щодо образів їжі у радянському кіно увійшов до неї, отримавши в ході підготовки слухні й серйозні зауваження та поради. Я вдячна за них, а також за дружбу, підтримку, можливість працювати над тим, що мені дійсно цікаво, моїм дорогим колегам: Віктору Даниленку, Віктору Крупині, Мирославі Смольницькій, Василю Швидкому, Наталі Хоменко, Ірині Безлюдній, Оксані Булгаковій, Наталії Васильевій, Руслані Маньковській, Петру Бондарчуку. Вкотре дякую Інституту історії та його директору Валерію Смолю: завдяки їм мені вдалося зберегтися у професії та бути такою, якою б я хотіла бути. Ситуація карантину – з її закритістю, обмеженням спілкування, неможливістю поїздок – потребувала виходу та розради. Продовження роботи над уже готовим сюжетом дуже допомогло. В результаті невеликий сюжет для колективної праці почав невпинно розростатися, набувати нових поворотів, важливих, як на мене, роздумів і тем.

Мої аргументи вдосконалювалися завдяки публічним презентаціям. Мені пощастило обговорювати окремі розділи цієї робо-

Подяки

ти на всеукраїнських науково-теоретичних семінарах з циклу «Повсякдення: візії та смисли», що проводяться на базі Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського завдяки зусиллям прекрасної історикині Ольги Колястрок. Саме вона є натхненницею та організаторкою цього постійно діючого майданчика аналізу радянського повсякдення. Значним внеском у посилення або перегляд певних аргументів (аж до відмови від деяких із них) став «карантинний проект» «Гендерні виміри просторів модерності», організований Центром міської історії (м. Львів), Української асоціації дослідників жіночої історії за підтримки Фонду ім. Гайнріха Бьоля. Я дякую дискусіанткам моєї лекції – історикиням Марті Студенній-Скрукві та Олені Брайченко. Олені Брайченко вдячна також за потужний проект «Їжа та культура», який просуває креативні ідеї та підтримує новий напрям осмислення української гастрономії, а також за підтримку самої ідеї книжки та читання її рукопису.

Один із сюжетів, пов'язаних з тіньовим харчовим ринком, набув більш переконливої, як на мене, побудови, а інший виник завдяки ще одній програмі Фонду ім. Гайнріха Бьоля, здійснюваній силами українського та грузинського офісів і присвяченій пізнюрадянській жіночій історії. Також я вдячна всім організаторам та учасникам щорічної конференції «Лихолобовські читання». Ксенія Кузіна, Антон Лягуша, Анна Гедьо, Микола Асанішвілі, Антон Тихоміров, Тетяна Водотика, ваші запитання дозволили мені зробити мої тези більш точними й послідовними, а ваш інтерес до теми спонукав мене не зупинятися і довести роботу до кінця.

Не втомлююсь повторювати, що ані ця, ані інші мої книжки (думаю, що й книжки багатьох українських та зарубіжних фахівців) не відбулися б, якби не подвижницька робота з гуманітарної деколонізації, яка здійснюється видавництвом «Дух і Літера», його засновниками Леонідом Фінбергом та Костянтином Сіговим й усіма співробітниками. Вдячна редакторці видавництва Анастасії Негруцькій за підтримку, терпіння та творчий погляд на все, що відбувається з нашими/моїми книжками. Моє

щире захоплення й глибока подяка редакторці цієї книжки Наталі Бельченко, чиї точні запитання, ретельне читання й пропозиції стали запорукою покращання мого тексту. Я безмірно дякую верстальниці Ірині Риндюк, коректорці Валентині Божок та авторам обкладинки Галині Ліхтенштейн та Олександру Ходченко, без яких рукопис ніколи б не став книжкою.

Моя окрема подяка і любов – Леоніду та Олені Фінбергам, які долучилися до творення книжки своїми спостереженнями, історіями з власного життя, хронологічно та сенсово важливими уточненнями.

Тези цієї книжки спираються (у тому числі й через дискусію) на вивчення доробку безлічі колег у різних галузях гуманітарних наук й передусім історії. Значна частина документів уведена в обіг та проаналізована завдяки архівам – Центральному державному архіву громадських об'єднань, Центральному державному архіву вищих органів влади й управління України, Центральному державному архіву літератури та мистецтва. Я вдячна всім їхнім співробітникам за роботу, без якої просто не відбулися б історичні дослідження. Особливо хочу подякувати історикині, директорці ЦДАГО України Ользі Бажан, зусиллями, підтримкою та допомогою якої збагачується українська історична наука. Безмірно вдячна також творцям електронного архіву журналу «Перець» (<https://www.perets.org.ua>) та тим, хто створив електронну Бібліотеку української літератури (<https://www.ukrlib.com.ua>): неоціненна праця цих людей дозволяє і мені, й іншим працювати з джерелами навіть в умовах суворих карантинних обмежень.

Я вдячна своїм справжнім подругам і першим слухачкам моїх, іноді дуже фантазійних ідей, і читачкам ще не дуже досконалих частин рукопису. Без Тамари Вронської, Інни Хюреніної, Євгенії Ковальнової, Ірини Грідіної всі мої намагання залишились би тільки намаганнями. Дякую вам за терпіння, допомогу, критику, «підкидання» сюжетів і здатність сприймати чужу роботу та тривоги, пов'язані з нею, як свої власні. Дякую і люблю вас.

Подяки

Олег Заботін знає більшість сюжетів книжки краще за мене. Він підтримував і підтримує мої ідеї, критикуючи та не погоджуючись з певними тезами. Він часто має рацію, а тому мені не залишається нічого іншого, як додумувати аргументи до повної ясності. Я дякую йому за те, що поруч з ним мої книги та я сама стаємо кращими, й за те, що він завжди та за всіх обставин залишається на моєму боці.

У книжці можуть трапитися помилки, небезспірні твердження, свідомо чи несвідомо пропущені сюжети. Відповідальність за всі ці прикrostі я беру на себе.

ВСТУП

Чи був у радянського смак? І якщо так, то яким він був?

Наприкінці 10-х – на початку 20-х років ХХІ століття це питання (не)очікувано отримало відповідь. «Смаком» радянського виявилось морозиво. Іноді – «пломбір», іноді – просто морозиво за 19 копійок. На відміну від пострадянської ковбасної обсесії, підґрунтям якої була ціна («ковбаса за 2,20»), у випадку з морозивом йшлося саме про смак, задоволення й насолоду.

Чому морозиво? Це було ключовим питанням, яке породило інші, а з ними – стійкий та непереможний інтерес до того, що було ніби самоочевидною частиною мого власного радянського досвіду.

Чому морозиво? Чи були смачними інші продукти? Чому я подумки називаю їстівне продуктами¹, а не стравами? Який сенс мали практики харчування, якщо зі смачного людям пригадується тільки морозиво? Яку соціальність містили в собі процеси, пов'язані з придбанням та приготуванням харчів? Чи всі їли однаково й хотіли однакового? Хто й чому скеровував харчування? Яку політичну й символічну силу мала радянська їжа? Як отримати відповіді, сформовані без часової дистанції та ностальгії?...²

¹ Роздуми на цю тему й спроби відповіді на питання представлені в дослідженні Данієла Вайса та Ренати Куммер // Вайс, Даниель, Куммер, Рената. Советський дискурс о пише // В «Еда по-руски в зеркале языка». – М.: 2013. – С. 27–164.

² Під час роботи над дослідженням з'ясувалось, що питання «Що радянські люди їли й що думали про це?» стало важливим і для дослідниці з Університету Північної Кароліни Едрієнн Кетлін Джейкобс. Цей інтерес вилився у блискучу роботу, яка, на щастя, тільки малою мірою перетинається із моїми дослідницькими завданнями. Однак думки й

Питання нашарувалися одне на інше, допоки всі вони не зосередилися на особистому: «А що люблю їсти я сама?»

Виявилося, що відповіді не було. Я знаю, що є корисним й некорисним, дорогим та дешевим, уявляю, що люблять їсти мої діти, пам'ятаю точно, чого не люблю: пінку на молоці, грудки в манній каші, варений лук, риб'ячий жир, макарони, котрі у моїй харчовій свідомості не набувають ознак «пасти»... Коротке й нерепрезентативне опитування друзів та колег, які мали незначний або тривалий досвід радянського, виявив, що я – не сама. Щоправда, декотрі з опитуваних – через паузу – називали «матушин» борщ, вареники, смажену картоплю. Інші – швидко – звітували про піцу, стейки та суші. Однак значна кількість опитаних (переважно жінки) замислювалася надовго, обіцяючи подумати ще та відповісти пізніше. «Я все ще працюю над цим, – сказала мені одна респондентка через рік після нашої розмови. – Я все ще працюю, оскільки так і не знаю, що особисто мені видається смачним».

Зрештою, морозива у списку радянського смачного моїх респондентів не було. Хоча воно ідеально вписується в те, що дослідники називають «світом Остальгії»³ (феномен, коли Східна, в минулому соціалістична, Європа сумує не за державною архітектурою, пам'ятниками, картинами, літературою, а за неякісними продуктами масового виробництва й недосяжними в ті часи дизайнерськими товарами⁴).

спостереження Едрієнн Джейкобс є дуже плідними, вони будуть репрезентовані у декількох розділах книжки.

³ Радянський варіант цієї ностальгії Іріна Перянова називає «со-стальгія» ('sostalgia' – nostalgia for the Soviet past) // Perianova, Irina. «Something Borrowed, Something New»: Memory and Oblivion in Food Discourse in Post-Soviet Eastern Europe // *Journal for History, Culture and Modernity*. – 2018. – 6(1). – URL: <http://www.history-culture-modernity.org/article/10.18352/hcm.530/>.

⁴ Betts, Paul. The Twilight of the Idols: East German Memory and Material Culture // *Journal of Modern History* – № 72 (3). – Sep. 2000. – P. 755.

Вступ

Остальгія/ностальгія не є предметом моєї зацікавленості⁵. В цій роботі я хочу знайти місце їжі в радянських практиках та дискурсах⁶ і зрозуміти, яким був смак радянського не тільки у фізіологічному, а й у соціальному, економічному, політичному та символічному сенсах.

Аналізуючи образи їжі, способи її приготування та споживання в ранній історії та міфології людства, Клод Леві-Стросс зауважив, що «кулінарія є мовою, яка мимоволі відбиває устрій даного суспільства чи принаймні виявляє протиріччя, яке суспільство не усвідомлює»⁷.

Мета моєї роботи полягає у спробі зрозуміти їжу пізно-радянського як «матеріальний взірець нематеріальних реальнос-

⁵ Починаючи з 1991 року ця тема має велику історіографію, яка поповнюється новими дослідженнями: Boym, Svetlana. *The Future of Nostalgia*. – New York: Basic Books, 1991; Betts, Paul. *The Twilight of the Idols: East German Memory and Material Culture //Journal of Modern History* – № 72. – 2000. – Р. 731–65; Бойм, Светлана. *Общие места: Мифология повседневной жизни*. – М.: Новое литературное обозрение, 2002; Yurchak, Akeksy. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2005; Raleigh, Donald J. *Russia's Sputnik Generation: Soviet Baby Boomers Talk About Their Lives*. – Bloomington: Indiana University Press, 2006; Kagarlitsky, Boris. *Back in the USSR*. – Chicago: The University of Chicago Press, 2009; *Ностальгія по советскому / Отв. ред. Зоя Резанова*. – Томск: Изд-во Том. гос. ун-та, 2011.

⁶ Моїм завданням не є визначення радянського як політичного, економічного, ідеологічного феномена. Зосереджуючись на практиках та дискурсах, я визначаю радянське як історичний період із відповідним політичним укладом, специфічною економічною системою, соціальною та культурною політикою, наголошуючи на агентності та дієздатності радянських людей, які ставали співтворцями радянських практик та дискурсів.

⁷ Леві-Стросс, Клод. *Мифологика: происхождение застольных обычаев*. – М.; СПб.: Университетская книга, 1999. – С. 377.

тей»⁸ (Ролан Барт). А відтак з'ясувати, як придбання та споживання їжі, (не)інтерес до неї «говорили» про устрій та протиріччя пізньорадянського, які невідрефлексовані інтенції соціальної організації та її динаміки вони несли, в який спосіб впливали чи не впливали на винайдення (Ерік Гобсбавм⁹) традицій повсякденного життя та створювали/не створювали стилі, усталені настанови, відносини та правила організації соціальних просторів та персональних стратегій.

Видається важливим побачити їжу та їдців з двох перспектив, одна з яких, услід за Мішелем Серто, названа мистецтвом життя, точніше – «мистецтвом задовольнятися тим, що пропонує система»¹⁰, а інша – «мистецтвом кіно».

Вибір саме цих перспектив пояснюється кількома причинами. Одна з них – намагання «дати голос» джерелам, частину яких усвідомлено створено навколо практик харчування. Ця усвідомленість, звісно, не була навмисною. Вона проявлялася як певні практики органів влади й управління, опитування, проведені державними та науковими установами у 1960-х – на початку 1980-х років. Вона відбивалась у публікаціях в пресі, що підтримувала радянський соціальний (а відтак і харчовий) дискурс, в анекдотах, які його висміювали, в художній літературі, автори якої мали намір позначити свій власний досвід стосунків із їжею. Неабияк ця усвідомленість була репрезентована у листах-скаргах на продовольчі негаразди, черги, нестачі й навіть злочини, а також в усних історіях. Щоправда, на відміну від вищезазваних джерел, усні історії містять спогади. Відтак, незважаючи на інтенціональність їх створення та відрефлексованість теми

⁸ Barthes, Roland. Contemporary Food Consumption / In Food and Culture. A Reader. Carol Counihan and Penny Van Esterik (eds), 2nd ed. – New York: Routledge, 2008. – P. 33.

⁹ Hobsbawm, Eric. Introduction. Inventing Traditions / In: The Invention of Tradition. Ed. Eric Hobsbawm and Terence Ranger. – Cambridge University Press, 1983. – P. 1–15.

¹⁰ de Certeau, Michel. The Practice of Everyday Life. – Berkeley: University of California Press, 2002. – P. 15.

Їжі та їдців, ці документи епохи сформовані через часову дистанцію й тому позначені всіма вадами такого роду джерел. Однак весь цей комплекс джерел «говорив» про їжу усвідомлено. Прикрашаючи чи применшуючи успіхи та вади, формуючи практики харчування або вимагаючи в них змін, підраховуючи кількість «продуктів на душу населення» або ціни на ці продукти, згадуючи черги, описуючи ринки, просуваючи рецепти приготування страв, всі ці джерела були «зосереджені» на персональному та державному гастрономічному дискурсі. Вони, у той чи інший спосіб, описували реальність (або те, що вважали нею).

У перспективі кіно про їжу ніби не йшлося. Наукова привабливість радянського кіно як джерела полягає саме в неусвідомленості й ненавмисності проявлення їдців, страв, досвіду харчування, придбання, застіль тощо. Питання про те, що саме герої кінофільмів їли в кадрі, якими були названі режисером/сценаристом страви, ким були кіноїдці, де вони їли, з ким, для чого, – не були центром сюжету або його двигуном, майже завжди залишаючись фоновими, ілюстративними епізодами, покликаними додати реалістичності, пізнаваності (іноді – екзотичності) розказаній історії. Незважаючи на підцензурність та суцільну контрольованість радянського кіновиробництва, сцени з їжею та їдцями ніколи не потрапляли під ідеологічні «ножиці», посідаючи місце «точки згоди» між партійними функціонерами, критиками, творцями кіно та глядачами. Певна самоочевидність радянського харчового досвіду, зафіксована в кінострічках, може бути інтерпретована як фрейдівські «обмовки», що проявляли підсвідомі страхи, бажання, невідрефлексовані норми та девіації, а отже, перетворювали кіно-, телефільми на дзеркало, котре не викривляло, однак суттєво збільшувало й робило виопуклими приховані, неназвані, невидимі паттерни «радянської кухні» в її найширшому сенсі. «Дати голос» цьому виду джерел означає дати голос самобаченню та самочитанню, створеним у межах радянського дискурсу, цензури й, головне, самоцензури, в яких практики харчування набували різних соціальних наголосів. Кіно- та телестрічки ненавмисно фіксували те, що

не обговорювалося або приховувалося (і в пізньорадянську добу, і в спогадах про неї), проявляли бажані/сконструйовані стилі «правильної» чи «неправильної» поведінки радянських їдців, демонстрували норми та унормовували інновації харчового дискурсу, оприлюднювали гендерні, національні, вікові, соціальні відмінності, які радянська система творення смислів заперечувала або знецінювала. Саме такий зміст кіно- та телестрічок робить перспективу включення «мистецтва кіно» в аналіз харчових практик підрадянської України плідним механізмом аналізу.

Третя причина, котра робить вищеназвану оптику аналізу привабливою, принаймні для мене, полягає у можливості «зустрічі» не тільки й не стільки «реальності» та «кіно», а й зустрічі – у випадку кіно ще й легкодоступній – пізньорадянського із ностальгійним. Можливо, саме така зустріч дозволить з'ясувати, чому, власне, морозиво несподівано стало альфою та омегою смаку радянського.

Хронологічний порядок

Хронологічні рамки дослідження – середина 1960-х – 1980-х років. Цей період має різні визначення й характеристики, пов'язані зі словником, часовою та просторовою відстанню та методологічною перспективою дослідників, які аналізують його. Варто відзначити, що у першій чверті XXI століття терміни «застій», «стагнація» або «брежневський період»¹¹ здебільшого поступилися місцем більш широкому визначенню «пізньорадянський»¹² або «пізньосоціалістичний»¹³. Дослідники соціа-

¹¹ Chernyshova, Natalya. *Soviet consumer culture in the Brezhnev era.* – Routledge series on Russian and East European Studies; 90, 2013.

¹² Zavisca, Jane. *Consumer Inequalities and Regime Legitimacy in Late Soviet and PostSoviet Russia*, PhD thesis, University of California, Berkeley, 2004.

¹³ *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985* / ed. by Klumbytė, Neringa and Sharafutdinova, Gulnaz. – Lexington Books, 2013.

Вступ

лізму (в лапках та без лапок) країн Східної та Центральної Європи, для котрих встановлена після Другої світової економічна та політична модель (почасти експортованого соціалізму) не була «пізньою», віддають перевагу визначенню цієї доби як періоду «холодної війни»¹⁴. Можна констатувати, що для частини українських територій «рання» модель радянського соціалізму була не відома: її досвід отримувався в дуже сконцентрованому вигляді у процесі упокорення та репресій 1939–1941 рр. та 1944–1953 рр. «Пізній соціалізм» для Західної України був також радше насильницьки інтегрованим, ніж поступово прожитим.

Важливо зазначити, що з точки зору економічної політики та відповідних їй соціальних результатів «пізній соціалізм» не був однорідним періодом. Ба більше, в економічному, науковому дискурсі (завдяки іншій методологічній рамці) логіка еволюції радянської економіки розглядається в інших хронологічних межах, де перша фаза – від початку 1950-х до 1970-х – кореспондує з режимом екстенсивного накопичення капіталу зі швидким зростанням виробництва та ВВП (валовий внутрішній продукт) на душу населення; наступний етап, з 1970-х до середини 1980-х, визначається як період економічного уповільнення зі спробою переходу до режиму інтенсивного накопичення¹⁵ або як поворотний момент, у котрому саме 1970-ті роки, попри відносну стабільність, стали початком системної кризи, що призвела до руйнації СРСР¹⁶.

¹⁴ Communism unwrapped: consumption in Cold War Eastern Europe / ed. by Bren, Paulina and Neuburger, Mary. – Oxford University Press, 2012.

¹⁵ Mazat, Numa and Serrano, Franklin. An analysis of the Soviet economic growth from the 1950's to the collapse of USSR. – Conference: "First Young Researchers' Workshop of Theoretical and Applied Studies in Classical Political Economy (Centro di Ricerche e Documentazione "Piero Sraffa")". – Rome, 2012. – P. 1–36.

¹⁶ Merl, Stephan. The Soviet Economy in the 1970s – Reflections on the Relationship Between Socialist Modernity, Crisis and the Administrative Command Economy// The Crisis of Socialist Modernity The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s. Ed. by Calic, Marie-Janine, Neutatz, Dietmar

Часова відстань і неабиякий інтерес до названого періоду дозволили не тільки економістам, а й історикам, соціологам, філософам побачити пізній соціалізм/соціалізм «холодної війни» як складне явище, яке не зводиться ані до бінарних опозицій на кшталт «підкорення»/«нонконформізм», «система»/«дисиденти», ані до простих визначень типу «стагнація», «криза» тощо. «Головним результатом, – зауважує Наталія Чернишева, – стало визнання того, що цей відносно недавній і ніби знайомий період є оманливим саме через «знайомство» з ним. Розуміння цієї оманливості «призвело до відмови від загального застосування терміну «застій» для пояснення епохи та її місця в *longue durée* радянської історії»¹⁷.

Більш нюансований аналіз двох останніх радянських десятиліть сформував для них широку порівняльну перспективу, в якій точкою відліку для характеристики доби стали або попередні (переважно сталінські) десятиліття, або перші десятиліття після падіння соціалізму (переважно кризові й бідні), або умовний Захід, або навіть такі самі умовні країни «третього світу».

З огляду на сталінське минуле, Андрей Соколов та Вікторія Тяжельнікова зазначали: «Уперше за післявоєнні роки життя складалося спокійно і вже не так бідно, як раніше»¹⁸. Наталя Козлова розглядала цей «спокій» крізь призму більш високого

and Obertreis, Julia. – Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, Göttingen, 2011. – P. 28–65.

¹⁷ Chernyshova, Natalya. Soviet consumer culture in the Brezhnev era... – P. 4.

¹⁸ Соколов, Андрей, Тяжельникова, Виктория. Курс советской истории, 1941–1991. – М.: Высш. шк., 1999. – 415 с. – URL: http://window.edu.ru/window_catalog/files/r42219/glava4_3.htm.

ступеня «онтологічної безпеки» (Ентоні Гідденс¹⁹)²⁰. Нерінга Кламбите й Гюльназ Шарафутдінова вважають, що, на відміну від попередніх радянських років, ця епоха позначена відносними стабільністю, процвітанням та ненасиллям. Авторки вбачають поступові соціальні зміни як у методах управління (переговори, діалог, моральне виховання, контроль тощо), так і в лібералізації суспільного устрою та відході від революційних цінностей аскетизму, колективізму та пролетаризму²¹.

Широке порівняння соціальних, економічних та політичних процесів у СРСР зі змінами, які відбувалися в Європі та Північній Америці, дозволило дослідникам розглядати «радянську цивілізацію» як соціалістичний варіант модерніті – загального європейського процесу модернізації. В цій логіці предметний аналіз змін, що сталися у 1960–1980-х роках, дозволив історикам визначити цей період як «споживацьку революцію», яка в частині своїх практик майже не відрізнялася від «західного взірця». Як наголосив Стівен Коткін, орієнтація на споживання, а не на мобілізацію стала в цей час загальним європейським трендом: «Вже в 1950-ті роки міжвоєнна орієнтація на масову політику, до якої так схилилися авторитарні режими, поступилася місцем післявоєнній політиці масового споживання... В результаті – після значного економічного підйому, безпрецедентного для капіталістичного світу, – сформувалося ринкове, орієнтоване на рекламу масове споживання [...]. Ці непередбачувані зрушення в політичному, культурному та економічному

¹⁹ «Онтологічна безпека – конфіденційність або довіра, котрі являють собою природний та соціальний світи, включаючи базові екзистенційні параметри самості та соціальної ідентичності» // Гідденс, Ентоні. Устроение общества. Очерки теории структурации. – М.: Академический проспект, 2005. – С. 499.

²⁰ Козлова, Наталья. Советские люди. Сцены из истории. – М., 2005 – С. 407.

²¹ Klumbyté, Neringa and Sharafutdinova, Gulnaz. Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985. – Lexington Books, 2013. – P. 7.

контексті дають один із ключів до розуміння руйнації Радянського Союзу, так само, як міжвоєнний контекст допомагає нам зрозуміти його розквіт»²².

Розвиваючи ідею нормалізації пізнього соціалізму, дослідники виділяють різні «поворотні точки», які визначали шлях до зближення із соціальними процесами на Заході. Едрієнн Джейкобс аргументує, що саме продовольча культура в брежнєвський період була поворотом у бік нормалізації²³. Дарра Голдштейн вважає, що таким ключовим моментом стало бажання²⁴, цілком не безспірно зауважуючи, що «у пізньорадянський період більшості людей вже не потрібно було стояти в черзі за предметами першої необхідності, вони стояли у чергах лише за несуттєвим. Таким чином черга ставала втіленням бажання»²⁵.

Дослідники звертають увагу, що історія не тільки радянського, а й усього східноєвропейського споживання була частиною історії світового споживання та процесів модернізації як таких. Так само, як і на Заході, у комуністичних суспільствах рівень та якість споживання були пов'язані із соціальним статусом, статтю, наявністю вільного часу, увлеченнями про престиж, агент-

²² Коткин, Стивен. Новые времена: Советский Союз в межвоенном цивилизационном контексте // Мишель Фуко и Россия: Сб. статей / Под ред. О. Хархордина. – СПб.; М.: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад, 2001. – С. 283–284.

²³ Jacobs, Adrienne. The Many Flavors of Socialism: Modernity and Tradition in Late Soviet Food Culture, 1965–1985. – University of North Carolina at Chapel Hill Graduate School, 2015. – P. 3.

²⁴ Мається на увазі концепт бажання в філософії Жака Лакана. Детальніше, наприклад, тут: Лакан, Жак. Ниспровержение субъекта и диалектика желания в бессознательном у Фрейда. Перевод с франц. // Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном, или Судьба разума после Фрейда. – М.: Логос, 1997. – С. 148–183.

²⁵ Goldstein, Darra. Foreword / In Seasoned Socialism: Gender and Food in Late Soviet Everyday Life /ed. by Lakhtikova, Anastasia, Brintlinger, Angela, Glushchenko, Irina. – Indiana University Press, 2019. – P. xiii.